

Ks. Franciszek Koenig¹

Uniwersytet Opolski

Wydział Teologiczny

ZNAMIENICI PROFESOROWIE I ABSOLWENCI KRÓLEWSKICH KATOLICKICH SEMINARIÓW NAUCZYCIELSKICH W PILCHOWICACH I PYSKOWICACH

WPROWADZENIE

W panoramę muzyki kościelnej na Górnym Śląsku mocno wpisał się model posługi organisty będącego jednocześnie nauczycielem, a często też kierownikiem szkoły powszechnej. Tak było w wielu śląskich miastach i wioskach w XIX i w I poł. XX w. Miejscowy nauczyciel był jednocześnie organistą parafialnym. Odpowiednie przygotowanie muzyczne organiści zdobywali w powstałych w I poł. XIX w. królewskich katolickich seminariach nauczycielskich (*Königliche Katholische Lehrerseminar*), które były profilowane zarówno wyznaniowo (katolickie lub ewangelickie), jak i według płci (męskie lub żeńskie). Był to pruski model przygotowania przyszłych nauczycieli, który wszedł w życie w 1809 r. Wtedy to odpowiedzialność za wykształcenie przyszłych nauczycieli przejął na siebie rząd pruski². W program wykształcenia i wychowania włączono także w stosunkowo

¹ Ks. Franciszek Koenig (ur. 1966) – doktor teologii, magister muzykologii, kapłan diecezji gliwickiej, adiunkt w Katedrze Muzyki Kościelnej i Wychowania Muzycznego na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Opolskiego w Opolu, proboszcz parafii Znalezienia Krzyża Świętego w Rusinowicach. Główne pole jego zainteresowań stanowi tradycja budownictwa organowego na Śląsku oraz prawodawstwo muzyki liturgicznej.

² Por. B. Speer, *Die Ausbildung katholischer Kirchenmusiker Schlesiens im 19. Jahrhundert der Seminarmusiklehrer. Bernard Kothe (1821–1897)*, w: *Kształcenie muzyków kościelnych na Śląsku*, red. R. Pośpiech, P. Tarlinski, Opole 1997, s. 156–157.

szerokim zakresie wykształcenie muzyczne. Praktyczna realizacja tego zamyśłu przyniosła ostatecznie bardzo pozytywne owoce w odniesieniu do muzyki kościelnej. Trzeba bowiem zauważyć, że muzyka uprawiana we wspomnianych seminariach nauczycielskich stała często na wysokim poziomie³. Z jednej strony gwarantowało to dobre przygotowanie muzyczne przyszłych nauczycieli i organistów, a z drugiej strony często osoba nauczyciela muzyki stawała się wzorem i inspiracją do większego zaangażowania się seminarzystów w dzieła muzyczne. U boku znamienitych nauczycieli i muzyków mogli oni nie tylko rozwijać swoje umiejętności muzyczne czy techniczne w grze na organach, ale mogli przede wszystkim „zakosztować”, czym jest pasja do muzyki, aby potem w rzeczywistości własnej pracy pedagogicznej i muzycznej stać się samemu entuzjastą dzieł muzycznych⁴.

Tylko na Górnym Śląsku istniało aż trzynaście królewskich katolickich seminariów nauczycielskich, w tym aż jedenaście męskich i dwa żeńskie, które utworzono dopiero w późniejszym czasie. Męskie seminaria nauczycielskie znajdowały się w takich miastach i miejscowościach jak: Głogówek (postało w Opolu w 1802 r. i zostało przeniesione do Głogówka w 1803 r.)⁵, Pyskowice, Pilchowice, Olesno, Głuchołazy, Prószków koło Opola, Racibórz, Głubczyce, Biała, Tarnowskie Góry i Mysłówice⁶. Absolwenci tych seminariów trafiali do miast i wiosek, gdzie rozpoczęli swoją pracę, a także – co nie było rzadkością – podejmowali także dalsze studia muzyczne we Wrocławiu lub nawet w Berlinie. Dzięki temu niektórzy z nich stawali się potem kolejnym pokoleniem nauczycieli we wspomnianych seminariach.

Spośród kilkunastu seminariów nauczycielskich na Górnym Śląsku na szczególną uwagę i omówienie zasługują przede wszystkim dwa: w Pilchowicach oraz w Pyskowicach. To właśnie w tych dwóch seminariach uczyli wybitni profesoro- wie muzyki, którzy odegrali ważną rolę w kształtowaniu oblicza muzyki kościelnej na Górnym Śląsku, a na dalszym etapie kształtowali ją ich wychowankowie. Poznając konkretnych muzyków, można zauważyć, że są to postacie, które szczególnie pod koniec XIX i w I poł. XX odegrały ważną rolę w kształtowaniu muzyki kościelnej na terenie dzisiejszej archidiecezji katowickiej. Choć w bezpośredniej bliskości, oprócz wspomnianych, były także seminaria nauczycielskie w Racibórz, Tarnowskich Górach i Mysłowicach, to jednak osoby związane z tymi seminariami nie odegrały tak doniosłej roli w kształtowaniu muzycznego oblicza

³ Por. R. Pośpiech, *Znaczenie Konserwatorium Muzycznego Tomasza Cieplika dla rozwoju muzyki kościelnej na Górnym Śląsku*, w: *Kształcenie muzyków kościelnych...*, s. 168.

⁴ H. Unverricht, *Die Ausbildung evangelischer Kirchenmusiker vom 18. bis etwa Mitte des 20. Jahrhunderts in Schlesien*, w: *Kształcenie muzyków kościelnych...*, s. 124–125, 131.

⁵ Por. J. Chrząszcz, *Kirchengeschichte Schlesiens. Für Schule und Haus*, Breslau 1905, s. 270; por. F. Hamann, *Die Musikerziehung an den ehemaligen Lehrerseminaren in Nieder- und Oberschlesien, Ost- und Westpreußen, Pommern und Posen nebst Biographien ihrer Musiklehrer (SML). Ein Beitrag zur deutschen Musik- und Schulgeschichte*, Dortmund 1976, s. 83.

⁶ F. Hamann, *Die Musikerziehung an den ehemaligen Lehrerseminaren...*, s. 83–105.

muzyki kościelnej na Górnym Śląsku jak właśnie osoby związane z seminariami w Pilchowicach i Pyskowicach.

1. MUZYKA OBECNA W SEMINARIACH NAUCZYCIELSKICH

Zanim zostaną omówione poszczególne postacie profesorów muzyki we wspomnianych seminarjach, a potem ich wybitni uczniowie, warto wcześniej przedstawić kilka najważniejszych uwag odnośnie do formy wykształcenia muzycznego realizowanego w seminarjach nauczycielskich.

Program przygotowania muzycznego w wymienionych seminarjach nie był ściśle określony. Każde z seminariów opracowywało co roku swoje plany w tym względzie, które za każdym razem wymagały ponownego zatwierdzenia. Dla seminarzystów bardziej zainteresowanych muzyką kościelną stworzono pewne indywidualne możliwości kształcenia⁷. Dużą rolę odgrywała tu osoba nauczyciela muzyki, którego umiejętności i zamiłowanie do uprawiania muzyki na wyższym poziomie mobilizowały absolwentów seminarium do podejmowania dalszej nauki na uczelniach muzycznych we Wrocławiu lub Berlinie. Tak też było na przykład w przypadku profesorów seminarium w Pilchowicach. Byli oni najpierw absolwentami innych seminariów nauczycielskich, a na kolejnym etapie podejmowali naukę właśnie w Królewsko-Akademickim Instytucie Muzyki Kościelnej i Szkolnej w Berlinie (Institut für Kirchen- und Schulmusik). Dobry pedagog i umiejący muzyk potrafił pociągnąć za sobą młodych adeptów przyszłej posługi muzycznej i odkryć przed nimi piękno muzyki kościelnej, a także wprowadzić ich w arkana budowy organów, co było ważnym elementem przygotowania do posługi organisty. Oprócz tego profesorowie troszczyli się, aby ich uczniowie mieli dostęp do dobrych wydawnictw muzycznych. Na ich potrzeby wydawali stosowne pomoce harmoniczne, a nawet komponowali utwory z myślą o potrzebach swoich podopiecznych, które dziś określa się mianem „kompozycji pedagogicznych”⁸. Były one przeznaczone do wykonywania na różnych poziomach umiejętności technicznych.

Warto również dodać, że dla celów edukacyjnych budowano w seminarjach kilkunastuosobowe organy piszczałkowe, które pozwalały na prowadzenie lekcji gry na organach oraz na indywidualne ćwiczenie, chociaż organy nie były jedynym instrumentem, na których grali przyszli nauczyciele. Niemniej jednak powszechnym problemem wspomnianych seminariów był brak dostatecznej ilości godzin przeznaczonych na praktyczne zajęcia muzyczne, w tym także na ćwiczenie⁹.

⁷ Por. B. Speer, *Die Ausbildung katholischer Kirchenmusiker...*, 154–157, 164.

⁸ Zob. P. Tarlinski, *Literatura na organy z lat 1850–1920 zachowana w kościołach na Śląsku Opolskim*, w: *Śląskie organy IV*, red. G. Poźniak, P. Tarlinski, Opole 2015, s. 52–59.

⁹ Por. B. Speer, *Die Ausbildung katholischer Kirchenmusiker...*, s. 163.

W seminariach dbano też o bogaty repertuar śpiewów liturgicznych. Seminarzyści uczestniczyli w liturgii, śpiewając w chórze i wykonując różnego rodzaju dzieła muzyczne, w tym między innymi chorał gregoriański oraz muzykę polifoniczną. Zatem mieli oni żywe doświadczenie uprawiania muzyki w przestrzeni liturgii¹⁰. Dotyczy to zarówno seminarium w Pilchowicach, jak i w Pyskowicach. Dzięki doświadczeniu muzyki liturgicznej oraz dzięki dobremu wykształceniu muzycznemu seminarzyści potrafili wykonywać muzykę na bardzo dobrym poziomie, choć – jak już wspomniano – ciągle narzekano na zbyt małe ilości godzin przeznaczonych na muzykę. Można z dużą dozą prawdopodobieństwa zauważyć, że zaangażowanie seminarzystów w śpiew liturgiczny i w poszerzanie repertuaru śpiewów mogło przyczynić się do powszechnego ubogacenia repertuaru śpiewów w parafiach Górnego Śląska na przełomie XIX i XX w. To właśnie bogactwo repertuaru oraz powstałe do pieśni opracowania akompaniamentów stały się jednymi z wyznaczników wysokiego poziomu muzycznego w kościołach na Śląsku¹¹.

Nawiązując jeszcze do poziomu nauczania, trzeba zaznaczyć, że seminarzyści mieli obowiązek zdawać odpowiednie egzaminy. Musieli między innymi wykazać się biegłością w wykonywaniu modulacji i kadencji, a także umiejętnością gry przygotowanej wcześniej literatury organowej, na przykład preludium. Byli też zobowiązani wykonać *a vista* zadane chorały, preludia, przygrywki oraz krótką lub rozbudowaną fugę. Oprócz tego musieli posiadać wiedzę na temat budowy organów i umiejętność zaradzania powstałym usterkom. Nieodzowna była też znajomość zasad utrzymania stałej sprawności organów. W dziedzinie liturgiki absolwent musiał wykazać się znajomością funkcji muzyki w liturgii, zaś w dziedzinie śpiewu gregoriańskiego – znajomością wybranych śpiewów z graduałów oraz śpiewów nieszporów. Warunkiem przystąpienia do egzaminu państwowego było zdanie najpierw prywatnego egzaminu u profesora prowadzącego¹².

Po ogólnym zaznajomieniu się z charakterem muzycznego kształcenia w seminariach nauczycielskich warto przyjrzeć się znamienitym profesorom i absolwentom seminariów w Pilchowicach i Pyskowicach.

¹⁰ Świadczenia takiego zaangażowania seminarzystów zachowały się m.in. w czasopiśmie cecylijskim „Cäcilia” [dalej: Cc], jakie wychodziło we Wrocławiu od 1893 r. do końca lat 30. XX w. Zamieszczano tam relacje z uroczystości, w jakich brali udział seminarzyści m.in. w Pilchowicach. Por. [b.a.], *Kirchenmusik im Lehrerseminar zu Pilchowitz*, Cc 15 (1907), nr 8, s. 62; V. Kotalla, *Kirchenmusik im Königl. Lehrerseminar zu Pilchowitz*, Cc 16 (1908), nr 1, s. 5–6. Warto nadmienić, że bardzo dużo informacji na temat działalności seminariów nauczycielskich w odniesieniu do muzyki kościelnej można znaleźć nie tyle w opracowaniach na ten temat, ponieważ są one w sumie bardzo skromne, ale właśnie w czasopiśmie „Cäcilia”.

¹¹ Por. H. Unverricht, *Die Ausbildung evangelischer Kirchenmusiker...*, s. 124–125, 131.

¹² Por. [b.a.], *Die zweite Orgelprüfung*, Cc 8 (1900), nr 2, s. 13.

2. SEMINARIUM W PILCHOWICACH

Seminarium nauczycielskie w Pilchowicach koło Gliwic istniało w latach 1867–1921¹³, a więc mogło poszczycić się ponad 50-letnią tradycją istnienia. Historia tego seminarium zakończyła się w latach, kiedy na Górnym Śląsku zmienił się przebieg granic państwowych, a w konsekwencji nastąpiła zmiana struktury zapotrzebowania na nowych nauczycieli. Klasy z Pilchowic zostały w 1921 r. przeniesione do Lubomierza na Dolnym Śląsku¹⁴.

2.1. Profesorowie

Nauczycielem muzyki w pilchowickim seminarium był najpierw Theophil Halama, pochodzący z Krapkowic, absolwent seminarium w Głogówku, który pełnił swoją funkcję od początku istnienia seminarium, a więc od roku 1867. W 1873 r. zakończył on pracę nauczyciela muzyki w seminarium w Pilchowicach i podjął obowiązki inspektora szkolnego¹⁵.

Oprócz Th. Halamy nauczycielami muzyki w tymże seminarium byli w dalszej kolejności Richard Kügele i Wilhelm Osburg¹⁶. Richard Kügele (1850–1926) pochodził z Wodzisławia Śląskiego. W Pilchowicach pracował przez trzynaście lat (1874–1887), a potem uczył też w Lubomierzu i Ząbkowicach Śląskich¹⁷. Zasłynął przede wszystkim z tego, że dostosował melodie do pieśni zebranych przez ks. E. Brauna. Praca ta, nosząca tytuł: *Dwanaście w ogóle znanych pieśni pogrzebowych*, została wydana w 1884 r. w Głogówku¹⁸. Kügele był także opiniodawcą w kwestiach budownictwa organowego. On to między innymi odebrał w roku 1881 organy Heinricha Dürschlaga w kościele Matki Bożej Bolesnej w Rybniku¹⁹. Był on też kompozytorem, który tworzył kompozycje o znaczeniu głównie pedagogicznym. Jeśli chodzi o muzykę organową, to znajdujemy w jego twórczości zwłaszcza dwa opublikowane zbiory preludiów organowych: dwadzieścia siedem preludiów na organy lub fisharmonię *Nebst Anhang, sämtliche Modulationen von C-dur oder c-moll aus enthaltend* op. 264 oraz dwanaście preludiów na organy lub

¹³ F. Hamann, *Die Musikerziehung an den ehemaligen Lehrerseminaren...*, s. 92.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ R. Walter, *Kügele, Richard*, w: *Schlesische Musiklexikon*, red. L. Hoffmann-Erbrecht, Dülmen 2001 [dalej: SML], s. 398. Por. [b.a.], *Personalien*, Cc 19 (1911), nr 8, s. 61.

¹⁸ W. Urban, *Rola kościelnych śpiewników i modlitewników zachowaniu polskiego języka na Śląsku*, w: *Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, red. A. Schletz, t. 8, Kraków 1958, s. 238.

¹⁹ K. Kmak, *Wkład firmy Klimosz i Dyrszlag z Rybnika w śląskie budownictwo organowe*, Katowice 2009, s. 44. Por. F. Hamann, *Die Musikerziehung an den ehemaligen Lehrerseminaren*, s. 92. Por. J. Gembalski, *Nie zachowane organy zabytkowe na terenie Archidiecezji Katowickiej*, w: *Organy na Śląsku*, red. tenże, t. 3, Katowice 2004, s. 68.

fisharmonię op. 270. Oprócz tego istnieją dwa zbiory innych dzieł organowych: dwie kompozycje z op. 290 oraz dwadzieścia kompozycji z op. 318²⁰. Kügele skomponował także dzieło wokalne na Boże Narodzenie z towarzyszeniem organów z op. 191 nr 2 (*Weihnachtsangebinde*)²¹.

Następcą Richarda Kügele w Pilchowicach został Wilhelm Osburg (1859–1929), który pochodził z Turynii. Ukończył on seminarium nauczycielskie w Heiligenstadt, a następnie pracował jako nauczyciel i organista między innymi w Köthen. Dodatkowo ukończył on instytut muzyki kościelnej w Berlinie, a następnie podjął pracę na Śląsku w czterech seminariach nauczycielskich, najpierw w Lubomierzu, potem w Pilchowicach, następnie w Głucholazach, a w końcu także we Wrocławiu, gdzie uczył w otwartym seminarium dla kobiet (1902)²². Był redaktorem czasopisma „Cäcilia” oraz autorem podręczników pedagogicznych i opracowań harmonicznym do śpiewnika diecezji wrocławskiej: *Orgelbuch. Die gebräuchlichsten katholischen Kirchenmelodien mit signierten Bässen, Vor-, Zwischen- und Bachspielen und einem Anhang analysierter Orgelstücke. Für den theoretischen und praktischen Unterricht an Präparandenanstalten und Lehrerseminar sowie zum praktischen Gebrauch beim öffentlichen Gottesdienste*²³. Koniecznie trzeba też wspomnieć, że W. Osburg był również zaangażowany w działalność towarzystw cecylińskich. W październiku 1898 r. na zjeździe towarzystw w Siemianowicach Śląskich został on wybrany przewodniczącym na teren całego Górnego Śląska (Oberschlesischer Bezirks-Cäcilien-Verein), na co musiał otrzymać zgodę ze strony władz oświatowych prowincji (Das Königl. Provinzial-Schulkollegium)²⁴. Podobnie jak inni nauczyciele ówczesnych seminariów nauczycielskich W. Osburg był również znawcą w dziedzinie budowy organów. Dlatego też pisał teksty o organach, które zamieszczane były we wspomnianym czasopiśmie „Cäcilia”, gdzie między innymi zwracał szczególną uwagę na jednego z ówczesnych „młodszych budowniczych”, Paula Berschdorfa, który według niego budował organy ze szczególną starannością i dobrze je dysponował²⁵.

Największą jednakże postacią związaną z muzyką w seminarium w Pilchowicach był Viktor Kotalla (1872–1915)²⁶. Urodził się w Naroku koło Niemodlina, jako syn nauczyciela, Eduarda Kotalli. Najpierw uczył się gry na flecie oraz harmonii

²⁰ K. Beckmann, *Repertorium Orgelmusik. Komponisten – Werke – Editionen. 1150–2000. 57 Länder. Eine Auswahl*, t. 1, *Orgel solo*, Mainz 2001, s. 243. Por. B. Weigl *Handbuch der Orgelliteratur*, Leipzig 1931 (reprint: München 1988), s. 60. 138.

²¹ B. Weigl, *Handbuch der Orgelliteratur...*, s. 244.

²² Por. [b.a.], *Personalien*, Cc 19 (1911), nr 8, s. 61.

²³ F. Hamann, *Die Musikerziehung an den ehemaligen Lehrerseminaren...*, s. 101–102.

²⁴ Por. [b.a.], *Verschiedene Mitteilungen*, Cc, 6 (1898), nr 8, s. 63. Por. P.F. [brak szczegółowych informacji], *XXVI. Generalversammlung des Oberschlesischen Bezirks-Cäcilien-Vereins*, Cc 6 (1898), nr 11, s. 85. Por. [b. a.], *Verschiedene Mitteilungen*, Cc, 6 (1898), nr 12, s. 93.

²⁵ Por. O. [W. Osburg], *Orgelbau*, Cc 9 (1901), nr 7, s. 53–55.

²⁶ Jego młodszy brat, Berthold Kotalla, został w 1916 r. nauczycielem i organistą w Gliwicach Łabędach. Zob. [b.a.], *Aus dem Vereinsleben, Laband*, Cc 24 (1916), nr 11, s. 87.

u boku kapelmistrza orkiestry wojskowej w Nysie – Pickarta. Viktor Kotalla był absolwentem seminarium nauczycielskiego w Prószkowie. Po jego ukończeniu podjął pracę jako nauczyciel w Kałkowie koło Nysy i w Otmuchowie²⁷. Następnie studiował w instytucie muzyki w Berlinie, a w roku 1896 został nauczycielem muzyki właśnie w Pilchowicach²⁸. Był autorem publikacji pedagogicznych, między innymi szkoły gry na organach, a także innych utworów organowych²⁹. Podobnie jak inni pedagodzy seminariów nauczycielskich był opiniodawcą w sprawach organowych. Odebrał na przykład w dniu 22 stycznia 1906 r. nowe organy (dwa manualy, dwadzieścia głosów, wiatrownice stożkowe, traktura pneumatyczna), zbudowane przez firmę organmistrzowską Schlag und Söhne w kościele w Lyskach koło Rybnika, wydając zadawalającą opinię o nowym instrumencie³⁰. Kotalla był także kompozytorem. Wśród jego kompozycji organowych trzeba wymienić najpierw przygrywki: *Vor-, Zwischen- und Nachspiele zu den gebräuchlichsten katholischen Kirchenliedern, mit Fußsatz* op. 6 (w zbiorze tym były między innymi przygrywki do pieśni do Serca Pana Jezusa, gdzie V. Kotalla dokładnie określał nawet dobór głosów)³¹. Oprócz tego trzeba także wymienić osiemnaście jego kompozycji organowych z op. 7³² oraz *Systematisches Lehr- und Übungs für den Orgelunterricht* op. 12 i dziesięć kompozycji (*in echtem strengkirchlichen Geist*) z op. 13³³. Do kategorii muzyki organowej należą także jego trzygłosowe opracowania zawarte w op. 14, a przeznaczone na fisharmonię: *Harmoniumbuch für Kirche, Schule und Haus – dreistimmige Begleitung nebst dreistimmigen, charakteristischen Vor-, Zwischen- und Nachspielen zu kath. Kirchenliedern- und allen Harmoniumspielern und Freuden religiöser Hausmusik gewidmet*. Widać zatem, że jego kompozycje są przeznaczone w dużym stopniu na potrzeby liturgii, ale mają też znaczenie pedagogiczne³⁴. Warto również dodać, że V. Kotalla był autorem ówczesnej metodyki gry na pedale z użyciem palców i pięty. Wymienione kompozycje Viktora Kotalli wielce cenił jego uczeń, Karol Hoppe, czemu dał wyraz na łamach czasopisma „Cäcilia”. Dorobek kompozytorski Kotalli wydaje

²⁷ K. Hoppe, *Viktor Kotalla †*, cz. 1, Cc 23 (1915), nr 8, s. 59–62; cz. 2, Cc 23 (1915), nr 9, s. 69–70. Tekst autorstwa Karola Hoppego, ucznia Viktora Kotalli w seminarium w Pilchowicach, jest bogatym opisem życia i dorobku V. Kotalli jako dobrze zapowiadającego się profesora i kompozytora, który jednak zmarł przedwcześnie.

²⁸ Por. [b.a.], *Personalien*, Cc 19 (1911), nr 8, s. 61.

²⁹ M. Heinemann, *Kotalla, Viktor*, SML, s. 388–389. Zob. [reklama], Cc 14 (1906), nr 11, s. 88.

³⁰ Por. [b.a.], *Eine neue Orgel von Schlag und Söhne, Schweidnitz*, Cc 14 (1906), nr 5, s. 38.

³¹ Tamże, s. 95. Pieśni do Serca Pana Jezusa i przygrywki do niej były także omawiane na łamach czasopisma „Cäcilia”. Zob. [b.a.], *Dem Herzen Jesu singe*, cz. 1, Cc 15 (1907), nr 1, s. 2–3; cz. 2, Cc 15 (1907), nr 2, s. 9–10.

³² B. Weigl, *Handbuch der Orgelliteratur...*, s. 137.

³³ K. Beckmann, *Repertorium Orgelmusik...*, s. 269. Por. B. Weigl, *Handbuch der Orgelliteratur...*, s. 271. Szkoła gry na organach była reklamowana w czasopiśmie muzyków kościelnych „Cäcilia”. Zob. [reklama], Cc 14 (1906), nr 11, s. 88.

³⁴ K. Hoppe, *Viktor Kotalla...*, s. 59–62.

się skromny, ale trzeba wziąć pod uwagę, że zmarł on, mając zaledwie czterdzieści trzy lata³⁵.

Następcą V. Kotalli został Franz Werner (1886–1958), pochodzący z Raciborza absolwent seminarium pilchowickiego oraz instytutu w Berlinie. Skomponował on m.in. opracowania organowe do niektórych pieśni³⁶. Po zakończeniu działalności seminarium pilchowickiego F. Werner podjął pracę w Lubomierzu, a po II wojnie światowej wyjechał do Niemiec. Zmarł w Weimarze³⁷.

2.2. Absolwenci

Znanym absolwentem seminarium w Pilchowicach był m.in. Ryszard Gillar (1855–1939), który pochodził z Hulczyna koło Raciborza (obecnie w granicach Czech)³⁸. Po ukończeniu seminarium został dyrygentem chóru w Bytomiu, a potem organistą tamtejszego kościoła pw. Wniebowzięcia NMP. Funkcję tę przejął po swoim teściu, Antonim Leischnerze, 1 grudnia 1892 r., za czasów proboszczowania ks. Norberta Bończyka i pełnił ją do roku 1924, a więc do czasu przejścia na emeryturę. Do historii przeszedł przede wszystkim jako autor chorału do pieśni polskich: *Zbiór melodi dla użytku kościelnego i prywatnego*, wydane w roku 1903, a także jako współtwórca śpiewnika katolickiego: *Śpiewnik dla ludu katolickiego oraz księżeczka do nabożeństwa*, wydane w 1900 r., i autor pierwszych opracowań do pieśni z modlitewnika *Weg zum Himmel* ks. Ludwika Skowronka³⁹.

Drugim najbardziej znanym absolwentem seminarium w Pilchowicach był Karol Hoppe (1883–1946), uczeń V. Kotalli, który uczył się też u Josefa Steina w Oleśnie⁴⁰. Po ukończeniu seminarium K. Hoppe był najpierw nauczycielem w jednej z miejscowości koło Głogowa na Dolnym Śląsku, a potem w Zawodziu koło Katowic (dziś dzielnica Katowic). Od roku 1909 był organistą i dyrygentem chóru w pa-

³⁵ F. Hamann, *Die Musikerziehung an den ehemaligen Lehrerseminaren...*, s. 93.

³⁶ Tamże, s. 92–94.

³⁷ Tamże, s. 93.

³⁸ Por. http://www.portal-snooker.chiba.pl/?title=Ryszard_Gillar (29.10.2015). Por. http://de.dbpedia.org/page/Richard_Gillar [dostęp: 29.10.2015].

³⁹ J. Waliczek, *Polskie chorały śląskie w latach 1903–1968*, w: *Muzyka liturgiczna w Kościele Katowickim. 1925–2005*, red. W. Hudek, Katowice 2005, s. 106–107. Współtwórcą wymienionego śpiewnika był Otto Hoffmann, nauczyciel i organista kościoła Trójcy Świętej w Bytomiu w latach 1887–1925. Por. H. Andrzejczak, *Bytomska „Droga do nieba”*, „Gość Niedzielny” Gliwicki (2009) nr 2 (869), s. IV. Por. R. Pośpiech, *Pielęgnowanie tradycji pieśni religijnych w diecezji opolskiej*, w: *Pieśń religijna na Śląsku. Stan zachowania i funkcje w kulturze*, red. K. Turek, B. Mika, Katowice 2004, s. 21–22.

⁴⁰ Por. R. Hanke, *Silesia cantat. Dzieje polskiego śpiewactwa kościelnego na Śląsku*, Katowice 1996, s. 92. Niektóre opracowania mówią o wrocławskich studiach K. Hoppego u Kottali i Steina [V. Kottali i S. Steina], co raczej nie miało formalnego charakteru. Por. G. Mizgalski, *Hoppe, Karol*, w: *Podręczna encyklopedia muzyki kościelnej*, oprac. tenże, Poznań 1959, s. 207. Por. J. Waliczek, *Polskie chorały śląskie*, s. 108. Por. F. Lipiński, *Słów kilka o muzyce kościelnej na Śląsku*, „Muzyka Kościelna” 6 (1931), nr 12, s. 157.

rafi w Bogucicach (obecnie również dzielnica Katowic). Był on ważną postacią życia muzycznego nowo utworzonej diecezji katowickiej, angażował się w kształcenie muzyków oraz w działalność diecezjalnej komisji muzycznej. W roku 1922 został nauczycielem muzyki w katowickim gimnazjum, a później też w Szkole Muzyki Kościelnej św. Grzegorza w Katowicach⁴¹. W 1924 r. otrzymał zaszczyty tytuł „profesora muzyki”. Był kompozytorem między innymi pasji, mszy oraz innych utworów chóralnych i organowych⁴². Jego dzieło obejmuje 306 własnych kompozycji i 165 opracowań⁴³. Do historii przeszedł jednak przede wszystkim jako twórca chorałów w języku polskim i niemieckim do modlitewnika autorstwa ks. Ludwika Skowronka *Droga do nieba*, które zostaną opisane w dalszej części rozdziału w kontekście muzyki organowej⁴⁴.

Absolwentem seminarium w Pilchowicach był także Karl Bauch (1879–1943). Urodził się w Pilchowicach i też był uczniem V. Kotalli w seminarium pilchowskim. Jako absolwent rozpoczął pracę nauczyciela w Zabrze, a w 1910 r. został nauczycielem w seminarium nauczycielskim w Prószkowie koło Opola. Z kolei w 1922 r. został nauczycielem we Wschowej, a później w Wałbrzychu⁴⁵.

Warto nadmienić, że w seminarium w Pilchowicach języka polskiego uczył ks. Konstanty Damrot, śląski poeta. Pochodził on z Lublińca i był w dobrych kontaktach z innymi ważnymi dla ówczesnej kultury muzycznej postaciami, między innymi z Józefem Nachbarem, organistą i nauczycielem w seminarium w Pyskowicach⁴⁶.

3. SEMINARIUM W PYSKOWICACH

Drugim ważnym pod względem muzycznym seminarium nauczycielskim na Górnym Śląsku było seminarium w Pyskowicach, które istniało w latach 1849–1922, a więc ponad siedemdziesiąt lat. W 1961 r. instytucja ta otrzymała nowy budynek⁴⁷.

⁴¹ Por. J. Oleś, *Bogucicka parafia – mocna chorem. Komunikat z dziejów chóru parafialnego*, w: *Parafia Bogucicka*, red. J. Świątkiewicz, J. Wycisło, Katowice 1994, s. 380–382. Por. K. Kmak, *Śląski kapłan, muzyk i pedagog. Wspomnienie o życiu i działalności ks. Roberta Gajdy w 120. rocznicę urodzin*, Katowice 2010, s. 48–49.

⁴² C.M. Knispel, *Hoppe, Karl*, SML, s. 304.

⁴³ R. Hanke, *Silesia cantat...*, s. 93.

⁴⁴ J. Chudalla, *Wartości historyczne i liturgiczne chorałów organowych wydawanych na języku polskim na Górnym Śląsku w XIX i początkach XX wieku*, w: *Kształcenie muzyków kościelnych...*, s. 187.

⁴⁵ P.K. Koch, *Bauch, Karl*, SML, s. 26.

⁴⁶ Informacja o dobrych relacjach między ks. K. Damrotem a J. Nachbarem pochodzi od ks. Jana Kudery, późniejszego proboszcza myśłowickiego, który na początku XX wieku był wikarym w Toszku. Ksiądz Damrot znał J. Nachbara jeszcze z czasów jego pracy w seminarium w Paradyżu. Por. R. Hanke, *Silesia cantat...*, s. 55.

⁴⁷ F. Hamann, *Die Musikerziehung an den ehemaligen Lehrerseminaren...*, s. 90.

3.1. Profesorowie

Pierwszym nauczycielem muzyki w seminarium pyskowskim był Eduard Metzner, który uczył tam muzyki od początku istnienia seminarium aż do czasu przejścia na emeryturę w roku 1887⁴⁸. Jednak najbardziej znaną postacią wśród profesorów tego seminarium był wspomniany już Józef Nachbar (1820–1893), który działał tam przez dwadzieścia pięć lat. Urodził się na Dolnym Śląsku w miejscowości Źródła (niem. Borne) w powiecie Środa Śląska⁴⁹. Kształcił się w instytucie muzyki w Berlinie. Przez trzy lata był organistą i kapelmistrzem katedry w Gnieźnie⁵⁰. W 1847 r. został nauczycielem muzyki w seminarium nauczycielskim w Paradyżu, a od 1865 – w Pyskowicach, gdzie pracował do czasu przejścia na emeryturę w roku 1890⁵¹. W historii muzyki kościelnej zapisał się przede wszystkim jako twórca chorału zawierającego opracowania siedmiuset polskich pieśni kościelnych, które wydał we współpracy z ks. Bernardem Bogedeinem w 1856 r. (kiedy był jeszcze pedagogiem w Paradyżu)⁵². Józef Nachbar był również wybitnym znawcą w dziedzinie budownictwa organowego. Świadczy o tym fakt, że w 1873 r. został poproszony do obioru prac przy organach katedralnych w Gnieźnie, które to prace przeprowadził Ignacy Żebrowski z Warszawy. Jak już wspomniano, Nachbar był kiedyś organistą w katedrze w Gnieźnie. Można przypuszczać, że pozostawił tam po sobie wyjątkowo dobrą opinię jako znawca budowy organów. Dlatego też poproszony o ocenę wspomnianych prac, zabrał ze sobą do Gniezna także ówczesnego organmistrza gliwickiego Carla Volkmana, aby pomógł mu w dokładnej ocenie prac. Komisyjne sprawdzenie organów miało miejsce 26 września 1873 r. W jego wyniku orzeczono niedokładność prac Żebrowskiego. Zalecono poprawienie stroju niemal we wszystkich głosach. Stwierdzono także usterki w pracy traktury. Pozytywny odbiór organów nastąpił 24 listopada tego samego roku⁵³. Nachbar odbierał także organy wybudowane w 1888 r. przez Haasa w Bierawie

⁴⁸ Tamże, s. 90–91.

⁴⁹ Por. USC Pyskowice, *Księga zgonów*, rok 1893, nr 150, s. C. Niektóre źródła podają błędną nazwę miejsca urodzenia J. Nachbara. Por. R. Hanke, *Silesia cantat...*, s. 54. Miejscowość Borne, Kreis Neumarkt (dzisiaj: Źródła, powiat Środa Śląska) jest zapisana w księdze zgonu USC w Pyskowicach (nr 150/1893) jako miejsce jego urodzenia. Zgon zgłosił jego syn Kazimierz Nachbar (kupiec), mieszkający w Siemianowicach Śląskich.

⁵⁰ W księdze zmarłych parafii św. Mikołaja w Pyskowicach zapisano krótką historię jego życia, m.in. że J. Nachbar przez trzy lata pełnił posługę organisty katedralnego w Gnieźnie i odszedł stamtąd z dobrym świadectwem oraz błogosławieństwem ówczesnego metropolity, abpa Leona Przyłuskiego. Por. APar, Pyskowice, św. Mikołaja, *Księga zmarłych od Nr. 49, rok 1890 do Nr. 85, rok 1965*, rok 1893, nr 156, s. [brak oznaczenia]. J. Nachbar zmarł 28 listopada 1893 r., a pochowany został w Pyskowicach 1 grudnia.

⁵¹ M. Heinemann, *Nachbar, Karl Joseph*, SML, s. 491–492. Por. F. Hamann, *Die Musikerziehung an den ehemaligen Lehrerseminaren...*, s. 91.

⁵² J. Chudalla, *Wartości historyczne i liturgiczne chorałów...*, s. 183.

⁵³ I. Pawlak, *Dzieje organów katedralnych w Gnieźnie*, w: *De musica sacra*, tenże (red. S. Ganczarski), t. I, Tarnów 2013, s. 367–369.

koło Koźła⁵⁴, a w roku 1891 – organy zbudowane przez firmę Schalg und Söhne w kościele NSPJ w Mysłowicach, co także świadczyło o respekcie dla jego wiedzy w dziedzinie budownictwa organowego oraz dla jego umiejętności muzycznych⁵⁵.

Józef Nachbar podejmował także próby kompozytorskie. W swym dorobku, oprócz mszy i innych dzieł, miał także kompozycje organowe o znaczeniu wybitnie pedagogicznym. Są to opracowania modulacji op. 1 przeznaczone na organy lub fisharmonię albo na fortepian pedałowaty i opracowane we wszystkich tonacjach. Noszą one tytuły: *Modulationen von C-dur und c-moll nach allen Dur- und Moll-Tonarten für Orgel (Harmonium, Pedalflügel)* oraz *14 łatwych przygrywek organowych op. 2 (Orgelvorspiele)*.

Kolejnymi nauczycielami muzyki w seminarium pyskowskim byli: Paul Gaid, pochodzący z Dzierżysławia koło Głubczyc, absolwent instytutu w Berlinie, mający na swoim koncie także kompozycje organowe; Erdmann Emanuel Wittor; Paul Woehl (1875–1951), absolwent seminarium w Oleśnie i instytutu berlińskiego, działający później w Mysłowicach; Hans Cisner (1872–1934), również absolwent instytutu berlińskiego, który na emeryturze zamieszkał w Bytomiu, gdzie od 1920 r. uczył w żeńskim seminarium nauczycielskim; Vinzenz Laska, związany także z seminarium w Głuchołazach⁵⁶.

3.2. Absolwenci

Wśród absolwentów seminarium pyskowskiego trzeba wymienić przede wszystkim Maxa Borowkę i Paula Krausa.

Max Borowka (ur. 1855) pochodził z Krasów w powiecie pszczyńskim (dziś południowa dzielnica Mysłowic), a po ukończeniu seminarium w Pyskowicach został nauczycielem w Zabrzcu i Koźlu. Później podjął pracę w Opolu, gdzie zajmował się muzyką kościelną. To właśnie w Opolu w latach 1895–1927 pełnił on funkcję organisty w kościele św. Krzyża (obecnie katedra), a później także dyrygenta tamtejszego chóru⁵⁷.

Absolwentem seminarium w Pyskowicach był również Paul Kraus (1870–1934). Był on koncertującym muzykiem, przede wszystkim pianistą i organistą. Po ukończeniu seminarium pyskowskiego studiował także w Berlinie. Po studiach muzycznych został nauczycielem i jednym z najbliższych współpracowników Thomasa Cieplika w Bytomiu. To właśnie Paul Kraus kierował konserwatorium Cieplika w Bytomiu po jego śmierci, aż do roku 1934⁵⁸.

⁵⁴ W.J. Brylla, *Nieznany-znany organmistrz głubczycki J.M.V. Haas*, w: *Śląskie organy III*, red. G. Poźniak, P. Tarlinski, Opole 2013 (Muzykologia Opolska * Studia i Materiały), s. 180.

⁵⁵ J. Gembalski, *Nie zachowane organy...*, s. 51.

⁵⁶ F. Hamann, *Die Musikerziehung an den ehemaligen Lehrerseminaren...*, s. 91–92, 165.

⁵⁷ L. Hoffmann-Erbrecht, *Borowka, Max*, SML, s. 58.

⁵⁸ R. Pośpiech, *Znaczenie konserwatorium...*, s. 172–173. Por. L. Hoffmann-Erbrecht, *Kraus, Paul*, SML, s. 390–391.

Oprócz wymienionych absolwentów wspomnieć należy w tym miejscu również takich późniejszych muzyków jak: Wilhelm Masse (1850–1932)⁵⁹, który był kompozytorem i nauczycielem na Dolnym i Górnym Śląsku i uczył też muzyki między innymi w Düsseldorfie; Ernst Gratza (ur. 1882)⁶⁰, który później kształcił się u Bruna Steina w Oleśnie i był nauczycielem wspomnianego bytomskiego konserwatorium; Franz Leischner (1857–1933), który później działał na akademii w Berlinie⁶¹; Erich Lokay (1890–1974), pochodzący z Mikołowa, który był dyrygentem chóru w kościele mariackim w Bytomiu, a po II wojnie światowej wyjechał do Niemiec, gdzie został dyrygentem chóru w jednym z kościołów w Berlinie⁶²; Erdmann Emanuel Wittor (ur. 1859), który w 1902 r. założył w Katowicach prywatny instytut muzyczny⁶³.

4. ZNACZENIE SEMINARIÓW NAUCZYCIELSKICH W DZIEDZINIE MUZYKI KOŚCIELNEJ

Krótką prezentacją grona profesorów muzyki oraz absolwentów królewskich katolickich seminariów nauczycielskich w Pilchowicach i Pyskowicach pokazała, że były to na mapie Górnego Śląska ważne ośrodki uprawiania muzyki oraz solidnej pracy pedagogicznej w dziedzinie przygotowania przyszłych nauczycieli do posługi organisty. Świadczy o tym między innymi poziom zaangażowanych nauczycieli, który wyrażał się w zdobytym wykształceniu, a także w dużych umiejętnościach muzycznych, którymi musieli wykazać się absolwenci berlińskiego instytutu.

Zatrudnianie nauczycieli o wysokich umiejętnościach sprawiało, że wielki był ich wpływ na muzykę w całym regionie. Jeden bowiem nauczyciel wykształcił kilkudziesięciu, a może nawet więcej, organistów, którzy następnie trafiali do wyznaczonych im miejsc posługi i tam realizowali swoje zadania. O znaczeniu osobistego oddziaływania osoby nauczyciela może świadczyć między innymi to, co pisał Karol Hoppe o swoim nauczycielu Viktorze Kotalli w miesięczniku „Cäcilia”.

Dzięki modelowi kształcenia w seminariach nauczycielskich do miejscowości i parafii trafiło wielu dobrze wykształconych muzyków. Można założyć, co potwierdzają opinie, że w większości przypadków grali oni na organach w sposób poprawny, prowadząc dodatkowo chór lub inny zespół muzyczny. Poza tym młodzi muzycy dbali z całą pewnością o właściwe pomoce muzyczne, a więc troszczyli się o nuty dobrych wydawnictw muzycznych, które do dziś da się znaleźć w starych szafach i archiwach wielu śląskich parafii. Może to świadczyć również

⁵⁹ L. Hoffmann-Erbrecht, *Maase, Wilhelm*, SML, s. 442.

⁶⁰ Ch. Schott, *Gratza, Ernst*, SML, s. 221.

⁶¹ M. Heinemann, *Leischner, Franz*, SML, s. 416.

⁶² L. Hoffmann-Erbrecht, *Lokay, Erich*, SML, s. 434.

⁶³ Tenże, *Wittor, Erdmann*, SML, s. 806.

o tym, że wykonywali oni na organach nie tylko akompaniament muzyczny do bogatego zbioru pieśni, ale też literaturę organową, co jest świadectwem wysokiego poziomu uprawiania muzyki kościelnych⁶⁴.

Dodatkowo posługa organisty będącego jednocześnie nauczycielem stawiała jego funkcję wśród „poważanych” zawodów. W ten sposób uprawianie muzyki kościelnej kojarzyło się z koniecznością poważnego zaangażowania się ze strony dzieci, młodzieży i dorosłych.

ZAKOŃCZENIE

Blizsze przyjrzenie się osobom zaangażowanym w pracę pedagogiczną w omówionych seminariach nauczycielskich oraz gronu absolwentów tych seminariów pokazuje, jak wielki musiał być wkład wszystkich seminariów w dzieło rozwoju muzyki kościelnej. Zebrane dane mogą stanowić formę częściowej odpowiedzi na pytanie, skąd wziął się ów „wysoki poziom” śpiewu i muzyki kościelnej na Górnym Śląsku.

Kwestia poznania działalności omówionych seminariów oraz dziesięciu pozostałych stanowi – można powiedzieć – potrzebę chwili. Temat wykształcenia muzycznego w seminariach nauczycielskich w XIX i w I poł. XX w. jest bowiem mało znany, szczególnie w polskiej literaturze muzykologicznej. Wydaje się, że istnieje pilna potrzeba, aby w badaniach naukowych badaczy na Śląsku podjąć ten zakres tematyczny.

Można postawić pytanie: dlaczego ten rozdział solidnej pracy nad muzycznym obliczem Śląska nie jest jeszcze wystarczająco zbadany? Być może w dalszym ciągu, zwłaszcza w świadomości naukowców, ten zakres tematów kojarzy się w dużej mierze z czasami pruskich rządów i jedynie niemiecką tradycją. Tymczasem tak nie było. Owoce pracy wspomnianych muzyków i ich uczniów, niezależnie od pochodzenia czy nazwiska, pozostają na zawsze solidnym fundamentem tradycji muzycznej tej ziemi.

RENOWNED PROFESSORS AND GRADUATES OF ROYAL CATHOLIC TEACHER SEMINARS IN PILCHOWICE AND PYSKOWICE

Summary

Royal Catholic Teacher Seminars, which first appeared at the beginning of the 19th century as a result of Prussian educational reform, took on an important mission of training future organists. Therefore in many Silesian parishes of the 19th and the first half of the 20th centuries it was a common practice for teachers to be organists at the same time. As it is shown by the experiences of Upper Silesia, teacher

⁶⁴ Zob. P. Tarlinski, *Literatura na organy...*, s. 70.

seminars were the source of highly qualified church musicians. This resulted from the commitment of very good and skilful music teachers who produced remarkable graduates that later became important figures in Silesian tradition of church music.

Among teacher seminars of Upper Silesia that played the most important role in the field of church music particularly noteworthy are the seminars in Pilchowice and Pyskowice. The seminar in Pilchowice existed from 1867 to 1921. Music teachers there were Theophil Halama, Richard Kügele, Wilhelm Osburg, Viktor Kotalla and Franz Werner. The most famous graduates of this seminar in the field of music were Ryszard Gillar, Karol Hoppe and Karl Bauch.

The seminar in Pyskowice functioned from 1849 to 1922. Its most prominent music teachers were Józef Nachbar, Paul Gaide, Erdmann Emanuel Wittor, Paul Woehl, Hans Cisner and Vinzenz Laska. Among many graduates of this seminar were Max Borowka, Paul Kraus, Wilhelm Masse, Ernst Gratza, Franz Leischner, Erich Lokay and already mentioned Erdmann Emanuel Wittor.

Słowa kluczowe: muzyk kościelny, organista, seminarium nauczycielskie, muzyka kościelna, cecylianizm

Keywords: church musician, organist, teacher seminar, church music, Cecilian Movement

BIBLIOGRAFIA

- [b.a.], *Aus dem Vereinsleben, Laband*, „Cäcilia” 24 (1916), nr 11, s. 87.
- [b.a.], *Dem Herzen Jesu singe*, cz. 1, „Cäcilia” 15 (1907), nr 1, s. 2–3; cz. 2, „Cäcilia” 15 (1907), nr 2, s. 9–10.
- [b.a.], *Die zweite Orgelprüfung*, „Cäcilia” 8 (1900), nr 2, s. 13.
- [b.a.], *Eine neue Orgel von Schlag und Söhne, Schweidnitz*, „Cäcilia” 14 (1906), nr 5, s. 38.
- [b.a.], *Kirchenmusik im Lehrerseminar zu Pilchowitz*, „Cäcilia” 15 (1907), nr 8, s. 62.
- [b.a.], *Personalien*, „Cäcilia” 19 (1911), nr 8, s. 61.
- [b.a.], *Verschiedene Mitteilungen*, „Cäcilia”, 6 (1898), nr 8, s. 63.
- [b.a.], *Verschiedene Mitteilungen*, „Cäcilia”, 6 (1898), nr 12, s. 93.
- Beckmann K., *Repertorium Orgelmusik. Komponisten – Werke – Editionen. 1150–2000. 57 Länder. Eine Auswahl*, t. 1, *Orgel solo*, Mainz 2001.
- Brylla W.J., *Nieznany-znany organmistrz głubczycki J.M.V. Haas*, w: *Śląskie organy III*, red. G. Poźniak, P. Tarlinski, Opole 2013, s. 180.
- Chrzęszcz J., *Kirchengeschichte Schlesiens. Für Schule und Haus*, Breslau 1905.
- Chudalla J., *Wartości historyczne i liturgiczne chorałów organowych wydawanych na języku polskim na Górnym Śląsku w XIX i początkach XX wieku*, w: *Kształcenie muzyków kościelnych*, red. R. Pośpiech, P. Tarlinski, Opole 1997, s. 179–194.

- Gembalski J., *Nie zachowane organy zabytkowe na terenie Archidiecezji Katowickiej, w: Organ na Śląsku*, red. tenże, t. 3, Katowice 2004, s. 11–83.
- Hamann F., *Die Musikerziehung an den ehemaligen Lehrerseminaren in Nieder- und Oberschlesien, Ost- und Westpreußen, Pommern und Posen nebst Biographien ihrer Musiklehrer (SML). Ein Beitrag zur deutschen Musik- und Schulgeschichte*, Dortmund 1976.
- Hanke R., *Silesia cantat. Dzieje polskiego śpiewactwa kościelnego na Śląsku*, Katowice 1996.
- Schlesische Musiklexikon*, red. L. Hoffmann-Erbrecht, Dülmen 2001.
- Hoppe K., *Viktor Kotalla †*, cz. 1, „Cäcilia” 23 (1915), nr 8, s. 59–62; cz. 2, „Cäcilia” 23 (1915), nr 9, s. 69–70.
- Kmak K., *Śląski kapłan, muzyk i pedagog. Wspomnienie o życiu i działalności ks. Roberta Gajdy w 120. rocznicę urodzin*, Katowice 2010.
- Kmak K., *Wkład firmy Klimosz i Dyrszlag z Rybnika w śląskie budownictwo organowe*, Katowice 2009.
- Kotalla V., *Kirchenmusik im Königl. Lehrerseminar zu Pilchowitz*, „Cäcilia” 16 (1908), nr 1, s. 5–6.
- O. [W. Osburg], *Orgelbau*, „Cäcilia” 9 (1901), nr 7, s. 53–55.
- Oleś J., *Bogucicka parafia – mocna chór. Komunikat z dziejów chóru parafialnego, w: Parafia Bogucicka*, red. J. Świątkiewicz, J. Wycisło, Katowice 1994, s. 379–388.
- P.F. [brak szczegółowych informacji], *XXVI. Generalversammlung des Oberschlesischen Bezirks-Cäcilien-Vereins*, „Cäcilia” 6 (1898), nr 11, s. 85.
- Pawlak I., *Dzieje organów katedralnych w Gnieźnie*, w: *De musica sacra*, Tenże (red. S. Ganczarski), t. I, Tarnów 2013, s. 353–373.
- Pośpiech R., *Pielegnowanie tradycji pieśni religijnych w diecezji opolskiej, w: Pieśń religijna na Śląsku. Stan zachowania i funkcje w kulturze*, red. K. Turek, B. Mika, Katowice 2004, s. 11–31.
- Pośpiech R., *Znaczenie Konserwatorium muzycznego Tomasza Cieplika dla rozwoju muzyki kościelnej na Górnym Śląsku*, w: *Kształcenie muzyków kościelnych*, red. Tenże, P. Tarlinski, Opole 1997, s. 167–178.
- Schlesische Musiklexikon*, red. L. Hoffmann-Erbrecht, Dülmen 2001.
- Speer B., *Die Ausbildung katholischer Kirchenmusiker Schlesiens im 19. Jahrhundert der Seminarmusiklehrer. Bernard Kothe (1821–1897)*, w: *Kształcenie muzyków kościelnych na Śląsku*, red. R. Pośpiech, P. Tarlinski, Opole 1997, s. 155–166.
- Tarlinski P., *Literatura na organy z lat 1850–1920 zachowana w kościołach na Śląsku Opolskim*, w: *Śląskie organy IV*, red. G. Poźniak, P. Tarliński, Opole 2015, s. 51–71.
- Unverricht H., *Die Ausbildung evangelischer Kirchenmusiker vom 18. bis etwa Mitte des 20. Jahrhunderts in Schlesien*, w: *Kształcenie muzyków kościelnych*, red. R. Pośpiech, P. Tarlinski, Opole 1997, s. 123–132.
- Urban W., *Rola kościelnych śpiewników i modlitewników zachowaniu polskiego języka na Śląsku*, w: *Nasza Przeszość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, red. A. Schletz, t. 8, Kraków 1958.
- Waliczek J., *Polskie chorały śląskie w latach 1903–1968*, w: *Muzyka liturgiczna w Kościele Katowickim. 1925–2005*, red. W. Hudek, Katowice 2005, s. 103–120.
- Weigl B., *Handbuch der Orgelliteratur*, Leipzig 1931 (reprint: München 1988).